Széchenyi Ágnes

József Attila: Április 11.

Egy önéletrajzi vers, példa a tragédia látszólagos könnyed elbeszélésére – verselemzés

József Attila: Április 11.

A talló kalászait hányva
S a verebek közé belesvén
Nagy szél kapott föl egyszer engem
Hirtelen, áprilisi estén.

Gyerekeit kereste arra
S engem talált ott épp az utban.
Bömbölt, örült, s én mosolyogva
Rengeteg mellén elaludtam.

Vitt falvan, földeken keresztül,
Meghempergetett jó sárosra,
Cibálva és kacagva vitt egy
Pesti, csatakos külvárosba.

Az uccán vídám jasszok lógtak
S még vidámabban verekedtek,
Kiabáltak, kiabáltunk és
A jasszok végül berekedtek.

Mondom, valami nagy ünnep volt,
A hívek templomokba mentek
És reszketve, szomorú kézzel
Áldották őket meg a szentek.

S hogy a harangok búgtak, fölnőtt
A szívekben nagy, esti béke.
A gyilkos végzett emberével
S úgy menekült, kalaplevéve.

Reménységnek és tulipánnak
Kicsikis deszka alkotmányba
1905-ben így
Iktattak be az alkotmányba.

A kártyás munkásnak fiúként,
S a szép, ifjú mosóasszonynak,
Ligetnek, sárnak, vágynak, célnak,
Fejkendőbe kötözött gondnak.

A szegényasszony rég halott már,
De fiát a szél el nem hagyja,
Együtt nyögünk az erdőn éjjel
S együtt alszunk el virradatra.

A verselemzés egyik főszabálya, hogy a versben megszólaló költőt, a lírai ént elkülönítjük a verset író valóságos személytől, bármennyi közvetlenül igazolható (ön)életrajzi „eseményt" is találunk, látunk meg a versben. Ez az elkülönítés természetesen helyes, azonban olykor szükség-szerűen felülírandó. Akkor például, ha a vers keletkezéstörténetét vizsgáljuk, de akkor is, ha egy költő több, saját identitását meghatározó versét vizsgáljuk, s ezek modalitását hasonlítjuk össze.

József Attila több „születésnapi" verset írt, olyanokat tartva itt számon, amelyek április 11-én vagy néhány nap eltéréssel a születésnap környékén készültek. Elsőként Péter László figyelt fel József Attilának arra a szokására, hogy születésnapja alkalmából, születésnapja körül többször is ír verset. A költői pálya induló szakaszából ő kettőt említ, 1923-ból az *Elköszönő szelíd szavak*at és 1925-ből az *Április 11.* című verseket.[1] A sort hosszan folytathatjuk, ha nem is fogadunk el minden verset születés-napinak.[2] Ám megítélésünk szerint nem szabad ráfogni az életkorát, pontosabban a születésnapját mintegy dátumra utalóan említő *minden* versre, hogy az születésnapi. Ám kétségkívül az, az élete

[1] PÉTER László, „József Attila Makón. Életrajzi részlet" [1955] *Irodalomtörténet* 45, 1. sz. (1957): 9–33, 14.
[2] N. Horváth Béla például 19 olyan verset tart számon, amelyet az évek során pontosan datálhatóan április 11-e táján írt József Attila. N. HORVÁTH Béla, *„»Harminckét évem elszelelt…«,* Az önmeghatározás József Attila születésnapi verseiben", in* N. HORVÁTH Béla, *A hetedik, József Attila tanulmányok*, 174–191, 175.

utolsó évében írt radikális mérleget vonó, dacos ön-köszöntője, a *Születésnapomra*.

Nem szabad túlságosan nagy bokrot összeállítani az ilyen versekből. Mert nézzük például a Péter László által említett első verset, az *Elköszönő szelíd szavak* első szakaszát: „*Már elhagyom tizennyolc évemet, / Már elhagyom e kis vidéki várost / S a születésnap kurta kocsmájában / Mint búcsuzó cigány a faluvégen, / Még egy nótát is muzsikálok már most, / Hogy elhagyom tizennyolc évem.*”[3] József Attila 1923 januárjában hagyta ott a makói gimnáziumot, maradt azonban még Makón, két osztály anyagából is készült az előre-hozott vizsgákra, Espersit János udvari házában húzva meg magát. De gyakorta átjárt Szegedre, sokszor ott is éjszakázott, eloldozódóban volt tehát a várostól, Makótól. Kinőtte a város kínálta lehetőségeket, ambíciói nagyobbak voltak, ugyanakkor egzisztenciális okokból el kellett fogadnia a makóiak nyújtotta otthonos vendégszeretet. *Az elköszönő, szelíd szavak* 1923. május 27-én jelent meg a *Makói Friss Ujság*ban, ahol – amennyiben a vers valódi ünnepi, születésnapi vers lenne – minden bizonnyal korábban is közre tudta volna azt adni József Attila. Szabolcsi Miklós monográfiája is jelzi, hogy a fiatal költő versei ekkor „sorozatosan közlik a makói lapok; a *Makói Friss Ujság* is, a *Makói Reggeli Ujság* is; megjelennek az első ismertetések a *Szépség koldusá*ról.”[4] Ez a példa is mutatja, hogy óvatosnak kell lennünk ezekkel az ún. születésnapi versekkel. S inkább használjuk azt a kifejezést, amelyet Tverdota György alkalmaz monográfiája nyitá-nyában: olyan kisebb csoportot alkotó versekről beszéljünk inkább ez alkalommal, amelyekben József Attila a születését veszi birtokba, azt emeli a tudat fényébe. Arra is figyelmeztet Tverdota György, hogy az emlékezet hatalma nem terjed ki az élet első perceire, azok közvetlen körülményeire.[5] Azt a családi elbeszélés őrzi és osztja meg, a családi hagyomány befolyása erre tehát

---

[3] A mai olvasót nem szabad, hogy félrevezesse a 18. életév betöltése, nem szabad, hogy ezzel úgy gondolja, a tizennyolcadik évét betöltő személy jogi értelemben is teljesen nagykorú. Választójog ebben az időben a férfiaknál a betöltött 24. életév volt. „Az 1913. évi XIV. törvénycikk az országgyűlési képviselőválasztás jogát a magasabb értelmiségieknek 24. életévük, másoknak 30. életévük betöltésével adta meg, míg országgyűlési képviselővé a 30. évét betöltött személy volt választható. Az 1918. évi XVII. törvénycikk az aktív választójogot alapvetően a 24 éves korhoz, a magyar állampolgársághoz, az írni-olvasni tudáshoz és az állandó lakhelyhez kötötte volna, de még mindig csak a férfiak esetében, ám a törvény nem lépett végül hatályba. [...] Az 1925. évi XXVI. törvénycikk a férfiak aktív választójogához a 24., a nőknél a 30. év betöltését írta elő, országgyűlési képviselővé pedig az volt választható, aki életének harmincadik évét betöltötte.” TOPOLÁNSZKYNÉ BRIEBER Nóra, „Korhatárok a magyar jogrendszerben”, *Zempléni Múzsa* 19, 4. sz. (2019): 15–31, 24.

[4] SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója: József Attila pályakezdése*. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 416.

[5] TVERDOTA György, Gondoljátok meg, proletárok I.: az ifjú József Attila. Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris Kiadó, 2021) 29.

igen erős, de felelevenítésének modalitá-sában az emlékező közérzete, hangoltsága is megmutatkozik. A születés felidézése tehát mindig, minden formájában utólagos konstrukció, és mint bizonyítani fogjuk, hangneme is változhat.

Az *Április 11.* címe pontosan jelzi az önéletrajziságot, azzal, hogy József Attila a saját születésnapját emeli címbe, ráutalásával felhatalmazást ad az olvasónak, hogy a lírai ént és a költőt azonosítsa. Ez a vers nem jelent meg a költő életében. Kézirata lappangott, azt, illetve a magán-levelet, amelyben ez a vers és további három másik, addig ismeretlen is szerepelt (*A kert*; *Ezüst élet*; *Szép lobogóval, vagy anélkül*), a *Tiszatáj* című folyóiratban 1951-ben adta közre Szabolcsi Gábor szegedi irodalom-történész.[6] Jó időben került a nyilvánosság elé a vers, mert belekerülhetett az 1952-ben Szabolcsi Miklós szerkesztésében a Szépirodalmi Könyv-kiadónál megjelent *József Attila összes versei* című kiadásba, és az ugyanabban az évben megjelenő első kritikai kiadásba is.[7] A vers jelentő-ségét csak sokkal később fedezték fel az irodalomtörténészek, már négy-kötetes munkája első kötetében Szabolcsi Miklós is csak mottóként használja a *Gyermekkor* című monográfiafejezet élén, illetve egy lábjegyzet-ben írja le a vers címét, anélkül, hogy bármilyen vonatkozásban elemezné a verset.[8] Azt azonban érdemes rögzíteni, hogy József Attila nem tartotta meg sem a vers eredetijét, sem annak feltételezett variációit.

Az *Április 11.* egy Szatmári Rozáliának[9] szóló levél részét képezte. (A Szatmári Rozáliának küldött levél kézírása egyértelműen tisztázatnak hat.) A címzett – mint ezt a Stöckl Ferencné Szatmári Rozália egy késői interjújában elmondja – a szegedi egyetem filozófia előadásán ismerkedett meg József Attilával. Nem évfolyamtársak voltak, a lány egy évvel József Attila fölött járt. „[H]a jól emlékszem, ő másod-, én pedig

---

[6] SZABOLCSI Gábor, „József Attila ismeretlen kézirata”, *Tiszatáj* 5, 2. sz. (1951): 94–97. A levél és a négy vers mégis csak évekkel később került a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárába, 1970-es kézirattári szórványként, JA. 936. leltári szám alatt.

[7] Ezt megelőzően 1938-ban Németh Andor, 1940-ben pedig Bálint György szerkesztésében jelentek meg az „összes versek”, ezekből természetesen még elég sok lappangó vers hiányzott.

[8] A versre Fodor András hívta föl a figyelmet. FODOR András, „József Attila: Április 11.: verselemzés”, *Tisztatáj* 32, 4. sz. (1978): 66–69; későbbi elemzése: N. HORVÁTH Béla, „»Harminckét évem elszelet…«: Az önmeghatározás József Attila születésnapi verseiben”, *Tiszatáj* 45, 4. sz. (1991): 68–76.

[9] Stöckl Ferencné Szatmári Rozáliáról alig tudunk valamit. 1987. február 4-én a *Délmagyarország*ban a fia tett közzé egy szűkszavú gyászjelentést róla. Édesanyját mint nyugdíjas [magyar-történelem szakos] tanárnőt említi. Bíró-Balogh Tamástól tudom, hogy 1940/41-ban a Szepsi polgári fiú- és lányiskolában, 1941-től 1944/45-ig a Szabadkai M. kir. áll. leánygimnáziumban és 1942-től ezzel párhuzamosan a Szabadka Ipar- és kereskedelmi iskolában tanított. 1956-ból van még adat, amikor a szegedi Gutenberg utcai leányiskola tanáraként dolgozott. 1940-ben még lánykori nevén, 1941-től férjezett nevén tanított. Itt köszönöm meg ezt az információt.

harmadéves hallgató voltam. A két évfolyam több hallgatójával együtt hallgattuk Bartók [György] professzor »A filozófia lényege és felosztása« című előadásait. Egy ilyen előadáson többen is hozzászóltunk a témához. Az általam fejtegetett nézethez azután József Attila is megtette a megjegyzéseit, nem egészen osztva az én véleményemet. Ezért az előadás után odajött hozzám, és ezt mondta: »Bocsásson meg, hogy hozzászóltam …« Beszélgetésünk során később azt is megmondtam Attilának, hogy nekem nem az ő stílusában írt versek tetszenek, s hogy ezzel a felfogással, meg ezzel a harcias hanggal nem lesz tanár. A későbbiek folyamán meg-kérdezte tőlem, hogy milyen versek azok, melyek hozzám közelebb állnak? Nekem – feleltem – inkább Arany, mint Petőfi stílusa tetszik, és nem annyira a »harcias kiáltás«. Talán ez a kijelentésem indította azután Attilát arra, hogy másnap átadja nekem azt a négy verset, amely most az Irodalmi Múzeum birtokában van. Ezek bizony nem a tőle megszokott stílusban íródtak. Később azután – folytatta dr. Stöcklné – gyakran összejöttünk, vitáztunk, majd segítettem neki a *Nem én kiáltok* című kötetének eladásában is. 1926-ban még Bécsből kaptam tőle egy szép, lírai hangú levelet, de ezután már nem találkoztunk."[10] Bármennyire naivnak is hat a címzett visszaemlékezése, a stílus fogalmát is úgy használja, mint egy civil olvasó, vegyük azt komolyan. Fontos adalékokat kapunk Szabolcsi Gábor első közléséből és az utóbb idézett nyilatkozatból is. Egyértelmű, hogy mire vonatkozott a „harcias kiáltás". A *Nincsen apám* kezdetű versre, amire vihar kerekedett és a költőre nézve egész életét befolyásoló egzisztenciális következményeket hozott.

József Attila Szatmári Rozáliának írt levelének kelte 1925. április 22-e. Tudjuk, hogy a híresen éleshangú, anarchista lendületű, az érett, igazi József Attila-i hangon megszólaló *Nincsen apám, sem anyám* című vers – csak utóbb kapta a *Tiszta szívvel* címet – 1925. március 25-én már megjelent a *Szeged* című napilapban. (Az újságot április 4-én a vers miatt be is tiltották. A *Szegedi Uj Nemzedék*[11] névtelen szerzői – két névtelen cikk is foglalkozott ugyanazon lapszámban József Attila versével, anélkül, hogy a költő nevét leírták volna – élesen és fölényes gúnnyal tiltakoztak. Az első írás szerint – a húszas évek közepének antiszemita hangnemét használva – „cionista terjeszkedés" van, s emiatt a

[10] JENŐ István, „Az új József Attila dokumentumokhoz", *Délmagyarország* 59, 1969. febr. 14., 3.

[11] A tanácsköztársaság alatt a fővárosból Szegedre menekült „régi", értsd 1919 előtti, *Uj Nemzedék* munkatársai hozták létre a lapot. 1925 márciusában is ez volt a lap élén: „A Szegedi Új Nemzedék csak keresztény és magyar lehet, de szociáldemokraták kénye-kedve szerint megjelenő újság nem lesz soha."

keresztények nem ke-resnek semmit. „A *Szeged* gyümölcsoltó ünnepi poétája pattogó rímekben vevőt keresett húsz éves fiatalsága számára. Annyira kereste a jámbor, hogy a végén azt mondá, embert öl, ha nem veszik meg. Úgy megbántam, hogy elolvastam ezt a szép verset, mint amik kutya kilencet fijadzik, mert azóta én is embert szeretnék ölni. Nem egy embert, de egy egész szerkesztőséget, ha nem is ölni, de dögönyölni". A második közlemény szerint a lap – magát biztosan bátornak gondoló névtelen megszólalóját – sérti, hogy a verset közlő lap „prédikációt tart a keresztényeknek, miképpen viselkedjenek az erkölcsnevelés szempontjából". Egyben fel is hívja a vádemelő hatóság figyelmét az üldözendő gondolatra, mert a lap „az erkölcsi pornográfia versfaragási műveletlenségével, egy az ügyész-ség által sajnos még nem üldözött erkölcsileg súlyosan kifogásolható négy strófás rímbe szedett mázolmányt tesz közzé a saját hasábjain, amelyben valaki hivalkodik, hogy »se Istene, se hazája«, hogy »akár embert is öl«, s nem bánja, ha fel is akasztják és úgy teszik a földbe. Nemcsak a meg-botránkozás, de a kimondott undor fogja el az embert a sajtószabadsággal való ilyen visszaélés láttára s a legjobb akarattal sem lehet ilyesmiről megjegyzéseinket finoman megírni. Erre már korbácsot kell fogni, nem nekünk, de az államtekintélynek és az ügyészség útján a társadalmi tisztességet védeni köteles királyi bíróságnak."[12]) A vers és a támadó cikkek megjelenését követő héten szólította magához József Attilát Horger Antal, s közölte a fiatal egyetemistával, hogy tanári diplomát nem kaphat.[13]

Ez az esemény köztudott kellett legyen az egyetemisták körében, erre is mondhatta Szatmári Rozália, hogy neki „inkább Arany, mint Petőfi stílusa tetszik, és nem annyira a »harcias kiáltás«". S az adatközlő – mint fentebb idéztük – azt is jelzi, hogy az átadott levélben szereplő versek „nem a tőle [József Attilától] megszokott stílusban íródtak". Az is lehet, bár erre nincs bizonyítékunk, hogy az ő, a levél címzettje „kérésének" figyelembevételével lett a vers látszólag jámborabb,

---

[12] N. N., „sugdosó", *Szegedi Uj Nemzedék*, 1925. márc. 29. 2; N. N., „Egy megszívlelendő erkölcsi prédikáció". uo. 5.

[13] Hasonlóan szigorúan reagált az Eötvös Collegium is, amikor 1932-ben az épület-ben és az egyetemen a hallgatók röplapokat helyeztek el. TOMBOR András, „Az 1932-es kommunista szervezkedés a Collegiumban". In *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből, 1895–1995*, szerkesztette KÓSA László, 127–137. Budapest: Eötvös Collegium – GIFT Kft., 1995; SCHÖPFLIN Gyula, „A magasból a mélybe. Az irodalom peremén II.", *Irodalomtörténet* 60, 2. sz. (1978) 383–407. *** Az esemény tanúi voltak H. Kovács Mihály és Fehér Ede, akik akkor gyakornokként működtek a nyelvi tanszéken Horger Antal mellett.

türelmesebb. *Ebben* a versben József Attila nem ostorozza a sorsot, nincs benne átok, mérhe-tetlen keserűség sem.

Ennek fényében vizsgáljuk meg József Attilának a megszületéséről szóló versét.

A vers – prózában elbeszélve – önnön megszületése sűrített, bizonyos momentumokat kiemelő leírása, egyfajta születés önmítosz. Figyeljünk a költői pozícióra. A versben elbeszélő szereplőjét felkapja a szél, nagytotálban, szinte fölülről látunk egy három versszakon át húzódó képet, a szél meghatározatlan távolságon át, a közelebbről meg nem nevezett vidékről a fővárosig repíti, s végül a harmadik versszak végén leteszi a pesti külvárosba. Itt a hang megközelítően gyermeki. Ezután a már felnőtt, már-már kívülálló, a tényeken kívül maradó költő négy versszakon át bemutatja a megérkezés helyének utcai, tehát külső esemé-nyeit, hangulatát, miközben szociografikus is, sokat mondó társadalmi észrevételeket tesz. Majd ugyanezzel az érett tudattal az utolsó három versszakban visszatér a saját megérkezésére, szűkebbre véve megint a fényképezőgépe rekeszét. Itt azonban személyes a megszólalás, a gyerek érkezésének általában boldogságot hozó pillanatához fűz kommentárt. Előre is ugrik a jövőbe, azaz a versírás jelenébe, súlyos észrevételeket tesz, de feltűnő, ahogyan keveri a – ha nem is idilli – de a valóságban, születésé-ben a szépséget és az örömöt jelentő momentumokkal. Az egyes szám első személyben írott vers szerkezete szimmetrikus, a versszakok 3 – 4 – 3-as egységbe oszthatóak.

Igen, az *Április 11.* című versben feltűnő a leíró, egy-egy pillanatra lírainak ható attitűd, a hangnem erősen tompított, noha nem hallgat el semmi a körülményekről. A tónus – amennyiben már ismerjük a teljes életművet – mintha ellentmondana a megszokottnak, mert nincs benne látványos lázadás, nem élezi ki az élethelyzetet, mint a néhány héttel korábban keletkezett *Nincsen apám* lüktető, extázisig fokozódó vád-beszédében.

Az *Április 11.* című versben először tudatosította, közölte a világgal József Attila, hogy egy külvárosi proletárcsalád tagjaként született. (A versben nem szerepelnek a költő nővérei, az apa – anya – fiú hármassága mintha valami idilli szentháromság volna, amit megerősít, hogy a kártyás munkás felesége fiút szült.) Az osztály, amelyhez származása kötötte, a 19. és a 20. század fordulóján európai viszonylatban is naggyá váló, roha-mosan urbanizálódó főváros tömegében növekvő, egyre szervezettebbé váló társadalmi közössége volt, a kispolgári

munkásvilágé, amely sajátos kulturális kisvilágot fejlesztett ki, mint erre utaltunk, a középső négy versszakban.[14]

Az első szerkezeti egység, az első három szakasz nem a születéshez kötődő leggyakoribb népi meseszövést használja, nem a gólya-történetet használja föl, helyette megkölti a széltől születés meséjét. Eredetibb változatot használ tehát, azt, hogy a szél hozta, talán a böjti szél, mégpedig vidékről. „*A talló kalászait hányva / S a verebek közé belesvén /Nagy szél kapott föl egyszer engem / Hirtelen, áprilisi estén.*" Az erős szél (*nagy szél*, *bömbölt*, *cibált*) viszi és repíti az őt váró családba. S hozzáteszi, a szél „*Rengeteg mellén elaludtam.*" (Érdekes motivikus egybeesést, párhuzamot fedez-hetünk itt föl Szabó Lőrinc *Szél hozott, szél visz el* című versével, amely 1923-ban, a *Kalibán!* című kötetében már megjelent. Ehhez a Szabó Lőrinc vershez orvosok azt fűzik hozzá, hogy Szabó Lőrinc – aki egyébként bevallja, hogy Erdélyi József hatását érzi saját versében – megérezte, amit az orvostudomány azóta biztosan állít. Azt nevezetesen, hogy időjárási frontok változásakor születik és hal meg a legtöbb ember. A frontváltozást pedig szinte mindig szél is kíséri. Az áprilist szokás a böjti szelek hónapjának tartani.)[15] Azzal, hogy a költő a szülés aktusát negligálja, csak a megérkezésére összpontosít, nem akar tudomást venni sem az anya szenvedéséről, sem a családi előéletről. Az anyját „szép, ifjú mosó-asszonynak" mondja, majd három sorral azután „szegényasszony"-nak, aki „rég halott már". Ezzel a közléssel megnyílik az idődimenzió. Ezt azonban csak vele kapcsolatban használja, az apa későbbi sorsa nincs jelölve. Az anyához kötődve József Attila a születését egészen különös felsorolással jelzi. Mit hozott ő az anyja életébe, mit jelent ő az anyjának. A szél őt „*Ligetnek, sárnak, vágynak, célnak, / Fejkendőbe kötözött gondnak*" hozta. Nézzük az értékek szerint ezt a véletlenszerűnek is felfogható, legalábbis annak ható felsorolást. A *liget* fákkal kerített, árnyas tisztást is magában foglaló természeti fogalom, megnyugtató érzést sugall. A *sár* esőtől felázott talaj, a liget tisztásának csúnyábbik arca. A Biblia szívesen használja a sarat a tisztátalanság jelképeként. Az asszociációk körébe belefér a földes és vizes utcakép. (A sár nem is egyszer fordul elő a versben, már a harmadik versszakban megjelenik, ebben az egyes szám első személyű kijelentésben, hogy [a szél] „[m]eghempergetett jó sárosra". Mivel itt még a születés, a megérkezés pillanatában vagyunk, a sár asszociációs körébe

[14] Az 1900-as statisztika szerint a fővárosban 733 ezren laktak. Budapest ezzel a lakosságszámmal a 8. legnagyobb város Európában. Nagyobb volt ekkor, mint Madrid, Hamburg, Nápoly, Brüsszel, Lisszabon és Amszterdam.

[15] Topolánszky Iván belgyógyász főorvos szíves közlése, az 1990-es évek végén.

beleérthetjük a magzatmázat is.) Ezzel szemben a *vágy* és a *cél* jelenthet reménykedést, ösztönös törekvést az öröm felé. De a következő sor ennél egyértelműbb és reálisabb: A fejkendőbe kötözött gyerek szegény, nincs pólyája, azaz nincs meg az első biztonságot, meleget adó ruhája és hordozója sem, sőt a nő sorsára mintegy rá van kötözve az ő megoldandó sorsa.[16] A felsorolás tehát a jó és a rossz között hányódásra utal. S a költőére is a következő sor, hogy a „szegényasszony" rég halott már. Az egybeírt jelzős szerkezet jelentése sem egyértelmű. Első asszociációnk inkább a nehéz sorsáért sajnálattal emlegetett személyt jelenti, s csak másodsorban utal az anyagi szűkösségre, a nélkülözésre.

Pedig tudjuk, ha a versek kronológiáját követjük, hogy az anya, vagy ahogy a versekben és emlékezésekben inkább szerepel, a *mama* milyen érzelmi, nyelvi és szituációs kontextusokban jelenik, jelent meg, amíg ehhez a vershez elérünk. A *Kedves Jocó!* című első József Attila verskézirat verzóján egy kérés: „Vegyél cérnát Mama". Utána pedig József Attila írásával, a címzett feltehetően a mama: „10000000 x 1000 + 10000000000 csókol Attila".[17] Ez a gyermeki érzelemkitörés egyedi az „életműben". Idézőjelet használunk, mert ez csak magánközlés egy papírlapon, nem irodalmi alkotás. Őszinteségét nem vonhatjuk kétségbe. A tizenegy éves, első polgáriba járó fiú spontán szeretetmegnyilvánulása a libasültről, a jó ruháról és a kuglerről, azaz minyonról ábrándozó vers kéziratán. Aztán az ugyancsak 1921-es, már makói keltezésű *Jelen, múlt, jövő* című versben – az anyától, a családtól függetlenítve, elvontan megjelenik a sivárság, a visszahúzó életkilátás: „*A jelen, oh! a jelen mindig bántott / Amerre én, mindig arra haladt / Tövisekkel hinté be az utamat / S elvett tőlem reményt, boldogságot.*"

Nézzük az anya (a „mama") felbukkanását az *Április 11.* címűt megelőző időszakban. Két ilyen verset találunk, az *Ad sidera…* címűt.[18] A tintával írott tisztázat dátuma [19]23. I. 19., tehát két évvel előzte meg az elemzett versünket. A latin cím az ég felé fordulást jelenti. Vélhetjük könyörgésnek pusztán a cím alapján, amit a tartalom meg is erősít. A szonettformában írott vers első három szakasza az „Anyám" megszólítással indul, látleletet ad a nélkülözésben telt gyermekkorról, s azon belül is először a tehetetlen anya fájdalmairól. Az anya már halott. „*Anyám, ki már a messzi végtelen vagy / S nem gyötrődöl, hogy nincs kenyér*

---

[16] Ennek a költői képnek nem mond ellent, hogy József Jolán *A város peremén* című politikailag is erősen „stilizált" könyvében (1950), alcíme szerint József Attila „ifjúkori életregényében" pólyában fekvő gyereknek mondja öccsét.

[17] STOLL Béla, *József Attila összes versei 1. 1916–1927*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984) 1:5.

[18] A verset az ún. Saitos-füzet őrizte meg, ennek feldolgozását ld. SZABOLCSI Miklós, „Saitos Gyula József Attila kéziratai", *Irodalomtörténeti Közlemények* 65 (1961): 722–744.

megint, / Nem sáppadsz el, ha szűkös este int, / Hogy kis rikkancs fiad vérébe jajagat. // […] ki már a végtelen vagy / S borús szemed fiadra nem tekint, Ó, meg ne lásd az ólom-öklű Kínt – / Miatta zúg e tört, betegre vert agy." Itt megemlítendő az önmaga betegségét először kijelentő közlés. Majd a lezáró versszakban a jövő gyerekeinek kéri azt a jövőt, ami neki nem adatot meg, hogy: „*Ne orditson pénzért gyerektorok / S tudjon zokogni anyja temetésén.*" A másik vers a *József Attila* címet viseli. Így kezdődik: „József Attila, *hidd el, hogy nagyon szeretlek, ezt még anyámtól / örököltem, áldott jó asszony volt, látod, a világra hozott*". Itt – pusztán a vers szövegére figyelve – a kép meleg érzelemmel teli, amit az elemző tud, az a több öngyilkossági kísérlet, ami ekkor már a költő mögött áll. (A vers egyébként az avantgárd jegyében született versek közé tartozik, a Stoll-féle kritikai kiadás jegyzete egyene-sen a Kassák utánzatok közé sorolja.)[19]

A családi, s különösen az anyáról írt, olykor kegyetlen versek mind jóval későbbről valók. Nem csoda ez, mert élettörténetéhez merőben másképp viszonyult a pszichoanalitikus kezelés megkezdése után, mint annak előtte. Leveleiből és a visszaemlékezésekből tudjuk, hogy korábban csak homályosan emlékezett gyermekkori élményeire, mert memóriáját akkor még a „kínkerülési" ösztön, talán ennél több, az erre való törekvés szabályozta. 1933–34-től kezdve mindinkább panasztól hangossá válik számára az addig csöndes homályba vesző múlt. Az *Egy kisgyerek sír* című, 1933 januárjában publikált versében aktuális lelkiállapotát vetíti rá a magatehetetlen, a felnőtteknek kiszolgáltatott gyermekre – valahai önma-gára –, aki „vergődik", „könnyezik", „vinnyog" és „sikoltozik", mert ma-gára hagyták, és fél egyedül a sötét szoba sarkában. A *Mama* című versben felidézett kisgyerek – aki a bánattól fuldokló felnőttben tovább él – „ordít" és „toporzékol", mert anyja nem vele, hanem mással foglalkozik. A *Kései siratóban* az őszinte gyermeki énjével azonosuló felnőtt veszíti el a fejét, és káromló indulattal tesz szemrehányást rég porrá vált anyjának bűnéért: hogy halálával cserbenhagyta fiát. Az *Iszonyat*ban pedig már-már mazochista módon azonosul egy magatehetetlen csecsemővel, akit anyja helyett hétéves nővére naphosszat szadista látszatetetési „játékkal" kínoz, s a félhomályos szoba-konyha „nyögéstől", „üvöltéstől", „hápogástól", „vinnyogástól" hangos. Az egykori megaláztatások ellen utólag, felnőttként lázadó költő a Gyömrői Edit-időszakban, 1936 őszén, telén, pedig már követelő, túlzó hangerővel vádol, panaszkodik és követelődzik az

[19] STOLL, 342, 582.

anyjával azonosított analitikusnőnek címezve átkait: „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy" – „Nagyon fáj!" – „Jaj, szeressetek szilajon!" A *Temetés után* című, a három gyerek árva csöndességét tematizáló vers korábbi, 1935-ös.[20]

Az *Április 11.* a születési hely társadalmi vonatkozásait teszi tárgyá-vá. A vidék, a talló (tarló) megidézése az eredendően szabadszállási, paraszti, anyai családhoz mutat visszavetített kötődést, de nem is csak ezt. Az első kötet, Az Osvát Ernőnek ajánlott *Kukoricaföld* első versszakára is gondolhatunk, a gimnazista József Attila élményére. A vers története is ismert. A két tanév közötti „nyaralás" József Attila számára azt jelentette, hogy két hónapra elszegődött egy négyholdas földre – Kiszomborba – kukoricacsősznek. (Ebből a versből kimarad a közben megélt tapasztalat, a kisgyerek identitását is kikezdő öcsödi-epizód, a nevelőszülőknél átélt kínos élmény.) A vers harmadik szakasza „*pesti csatakos külváros*"-t említ, s csak három versszak múltán jelenik meg a külváros vidékies, olykor baljós hangulatú arca. A „*Gyilkos végzett emberével / S úgy menekült, kalaplevéve*" sorok szinte filmszerűen láttatják az indulatos, az áldozatára lecsapó, ólálkodó-menekülő embert. Van a külváros leírásában még más is meglepő. „*Az uccán vídám jasszok lógtak / S még vidámabban verekedtek, / Kiabáltak, kiabáltunk és a jasszok végül berekedtek.*" Honnan jön József Attila szótárába a *jassz* szó, vajon erudíciójának mi a forrása? A *jassz* nagyvárosi csavargó, csibész, az alvilághoz tartozó alak. A tolvajnyelvhez tartozó sza-vak valahai feladata valaha a jassznyelven megnevezett tárgy, személy mondanivaló titkosítása volt. A forráson túlmenően fontosabb, hogy itt is személyt vált a verssor: verekedtek – verekedtünk. Tehát ide, ehhez a csoporthoz tartozónak tartja magát József Attila, azonosul velük. Hogy miért, az itt homályban marad. De tudunk mögé a versen kívüli életrajzi elemeket tenni: a gyerekkori kényszerű lopásokat, s tudjuk, hogy ez a motívum is megjelenik versben, gondoljuk a *Lopók között szegényember* című 1924 elején írt versre, amelyben a bűnt, a lopást szükséges kény-szerként írta le.

A „*Reménységnek és tulipánnak / Kicsikis deszka alkotmányba / 1905-ban így*en / *Iktattak az alkotmányba*" – versszak költői sűrítése többrétegű. (Kifejezetten érdekes, hogy József Attila ebben a versszakban önrímet

[20] VALACHI Anna, „Szóra bírt, hallgatag mélységek: József Attila és a pszichoanalízis", *Forrás* 37, 4. sz. (2005): 38–49, 43. * Az analízis felszínre hozott egy másik hiányt is, az apáét. Erről tanúskodik első pszichiáterének szóló dedikációja: „Rapaport Samu doktornak, a Rapának, a gyermek szeretetével és a férfi barátságával. Bp. 1932. okt. 19. J. Attila." *JÓZSEF Attila kéziratai és levelezése (katalógus)*, összeáll. RÓNA Judit, Klasszikus magyar írók kéziratainak és levelezésének katalógusai 1, (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980): 406.

használ, a szavak azonosak, de jelentésük más.) A deszka alkotmány a bölcső, a tulipán a bölcsőn megjelenő, szinte kötelező népi motívum, a tavasz virága, azaz egyben a reménységé. Az alkotmány mint az állam alaptörvénye pedig a szentesíti a törvényes születést, azt, hogy a születő gyerek a társadalom része. Az alkotmányba iktatás az anyakönyvezéssel egyenértékű megfogalmazás, mégpedig úgy, hogy megemeli az újonnan születő ember értékét. Ha a verset önmagában nézzük, ezt az értelmezést adhatjuk a sornak. (És lehetséges ilyen olvasat, bármilyen kevéssé körültekintő is, hiszen a versekkel gazdagított levél címzettje, Szatmári Rozália is önmagában, naivan olvasta, mint a késői interjújában megerősíti, hogy ezt a hangot, „stílust" szereti, noha persze nem tudhatjuk, mit tudott József Attila előéletéről.) Ám ha figyelmünkbe vonjuk a *Nincsen apám, sem anyám* vádbeszédét, a vers merő irónia, hiszen József Attila sorsa az emberi lét alatti városi sors. Van ebben a közlésben feledésbe merült refe-renciális utalás is, ami nyomozást kíván. Az 1898. évi V. tc. mondta ki, hogy április 11-e „mint az a nap, melyen dicső emlékezetű V. Ferdinánd király Ő Felsége az 1848. évi törvényeket szentesitette, ezentúl minden évben nemzeti ünnepnapként megünneplendő".[21] A történelmi utalás azt jelenti, hogy olyan nap megszületésén született József Attila, amelyen új közjogi rend született, az ország rendi államból parlamentáris állammá, alkotmányos monarchiává vált. Ha az életmű kontextusában nézzük, a távolság a város peremére született költő és a polgári világnak, legalábbis a törvények szintjén megszülető lehetőségét nézzük, a távolság áthidalhatatlan. 1936-ban Németh László azt a címet adta az népi szociográfiákról szóló tanulmánynak, ennek az írásnak egyharmadát teszi ki Illyés szociográfiai regényének, a *Puszták népé*nek értelmezése, hogy

[21] Ennek az utalásnak referenciális háttere a mai olvasó számára ismeretlen, ez nyomozást kíván. Az 1898. évi V. tc. mondta ki, hogy április 11-e „mint az a nap, melyen dicső emlékezetű V. Ferdinánd király Ő Felsége az 1848. évi törvényeket szentesitette, ezentúl minden évben nemzeti ünnepnapként megünnepelendő". https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89800005.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D45. Hozzáférés: 2025.01.7. * Ez a törvénycikk azért született, hogy ne az 1848-as forradalom kitörésének. március 15-ének ötvenedik évfordulóját kelljen megünnepelni, azért, hogy a nap emléke ne szítsa fel az egykori forradalmi hangulatot. Már ugyanebben az éveben több felszólalás született az országgyűlésben, amely az ünnepnap ellen szólt. Egyet idézünk csak, az egykori 1848-as honvéd, Illyés Bálint képviselőtől: „Ezt a napot nem szeretik Bécsben, természetesen, mert ez ellentétben áll azokkal a törekvésekkel, melyek szerint, ha a magyarnak dicsőséges múltját meg nem semmisíthetik, legalább szeretnének rá szemfedőt borítani. (Igaz! Úgy van! a bal- és szélsőbaloldalon.) Megtapogatják azért koronként a nemzet üterét, s midőn látják, hogy az szunnyadóban van, előhívják a kuruzslót. A kuruzsló előáll és azt mondja: töröljék el márczius 15-ét, mert ez a nagy paroxizmus, mely koronként fel-felkölti álmából a beteget, adjuk be neki e helyett április 11-ét. T. ház! Ki nem látja ebben a nemzet legszentebb érzelmein ejtett sebet s ki nem látja a legmagasabb fokú, nemzet ellen irányuló hajszát?" *Képviselőházi Napló*, 1896. XIX. kötet. 357. * Március 15-e végül csak 1927-ben lett hivatalos ünnep.

Emberek a nemzet alatt.[22] Ilyenfajta emlékezetes, az olvasót, a kritikust felrázó, a középosztályi nyugalomból kizökkentő értő kritikát nem kapott a városi nyomorról író, a verset „osztályharcos"-nak küldő József Attila. Közismert, milyen kevés elfogadó, elemző kritikát kapott életében. Már-pedig ez az élet is, noha a városban sokkal inkább szem előtt volt, nemzet alatti élet volt.

Izgalmas a vers idő- és térszerkezete. Az *Április 11.* húsz évet fog át, a megszólalás pillanata 1925, a vers kezdőpontja pedig 1905. Ezt, a születés évét ki is mondja a vers. Ebben az időpont kijelölésben van öntudat, önérték-tudat. Ismerünk más verset, amelyik teljes egészében tartalmazza a költő saját születésének dátumát? Nem. A megszólaló egyes szám elő személyben fogalmaz, de az utolsó versszakban a versben kétszer is használt *engem* fordulatot harmadik személyre váltja, minegy kívülről láttatva anyját és magát: „*A szegényasszony rég halott már, / De fiát a szél el nem hagyja*", a folytatásban azonban visszavált többes szám első személybe, a két világ, a halott anyáé és az élő fiúé összekapcsolódik, sőt, nem is egyszerűen összekapcsolódik, hanem szétválaszthatatlanul egy-másra kopírozódik. Mégpedig így: „*Együtt nyögünk az erdőn éjjel /S együtt alszunk el virradatra.*" Nem tudjuk megmondani, hogy ki vagy mi a mondat alanya. Az anya vagy a szél, netalán mindkettő? Ez a verssor ráadásul nyit a jövő felé, szinte jövő időben is érthetjük, hogy József Attila soha nem fogja tudni letenni az anyja sorsát, kettejük viszonya – mint a későbbi versekből tudjuk – folyamatos verstéma marad. És mit jelen itt az *erdő* és a *szél*? Az erdő is, a szél is visszatérő motívuma József Attila költészetének. Az 1922-ben megjelent első kötet *Csöndes estéli zsoltár*ja összekapcsolja a szomorúságot és a szelet: „*Hallom, hogy fú a szél, de nem tudom, minek fú, mikor én szomorú vagyok.*" Az egyik első, 1921-ben született verse címében is, első sorában is felhasználja az erdőt, mint konkrét tájképi elemet, de látomásos jelentéstöbblettel: „*Homály borult az erdőre, / A csend susog ki belőle.*" A vers végén az esti erdőből – figyelem, elemzett versünkben is éjjel jelenik meg az erdő, azaz a sötéthez, a bizonytalan félelemhez kötődik – már a városba jutunk, tülköl a gyár, az éj a múlté, új nap kezdődik, „*[u]jra itt van, él az élet*". Ennél erősebb az utolsók közötti, posztumusz megjelent József Attila-vers, a *Talán eltünök hirtelen* (1937 november) erdő motívuma. Annál is érdekesebb a vers a mi számunkra, mert itt is megjelenik az anya-motívum. „*Talán eltünök hirtelen, / akár erdőben a vadnyom. // […] / Dacból se fogtam föl soha / értelmét az anyai szónak.*" Ez

[22] NÉMETH László, „Emberek a nemzet alatt: Tamási, Illyés, Veres", *Tanú* 4, I–II. sz. (1936): 66–73.

utóbbi tagmondat nem vád, hanem önvád. Valamiféle késői bocsánatkérés. Módszertanilag talán kétséges, hogy ilyen távoli két pontból emelünk ki két erdő-motívumot. De arra bizonnyal elegendő, hogy jelezzük, a motívumok vizsgálata, az, hogy mikor milyen pozíciót, értékhangsúlyt kapnak a versben, azaz egy József Attila-szótár[23] és annak elemzése a jövőt illetően igen fontos volna.

Tegyük fel végezetül a kérdést, hogy milyen műfajú a születés világát élményszerűen közvetítő vers? A válasz nem magától értetődő. József Attila a Szatmári Rozáliának írt levelében, amelyben a verset elküldte, a következőt írja az *Április 11.*-ről: „Azt mondta, szereti a könnyü verseket. Azért írtam ezt meg így, a 6. szakaszt is azért vettem át ide." Azaz a verset „könnyű műfajúnak" tekinti. Ez talán magyarázat arra, hogy magának miért nem őrzött meg belőle egy példányt, miért mondott le róla könnyelműen. A „könnyű műfaj" megjelöléssel az is a baj, hogy nem szabatos az irodalomtudományban. A regiszterek minden műnem-ben, műfajban problémásak, lírában még nehezebb az elkülönítés. Könnyű műfajúnak itt talán a sanzont, a kuplét tarthatjuk. De itt erről szó sincs. De a válasz nemcsak a költő önminősítése miatt problematikus. Az *Április 11.*-nek vannak *dalszerűen* könnyű elemei, *elégiába* forduló zárlata, amikor a lírai én magáról mint „fejkendőbe kötözött gondról" szól, s any-járól mint szegényasszonyról (egybeírja, kiiktatja a jelzős szerkezetet) mint régi halottról beszél. De van benne majdnem *himnikus* szárnyalás is, s mert a versen túli információkból tudjuk, hogy sok a kihagyás, a költő által figyelembe nem vett életrajzi elem, ugyanakkor az előre utalás is, azaz vannak a versben *balladai* elemek is. Kifejezetten epikus összetevőkre is bukkanunk, krónikás tárgyias hangra. A verset kevert műfajúnak tartjuk, ennél közelebbi egyértelmű műfaji meghatározást nem tudunk adni.

A vers zárlata nyomott, gondterhes. A könnyedség, amit ígért József Attila a vers címzettjének, Szatmári Rozáliának, csak látszólagos. Bravú-rosan elfödi a bajt, ad egy a felszínen kevéssé fájdalmasnak látszó önképet. A tragédia könnyeden vagy békésen is elbeszélhető, ami persze, ha a dolgok mélyére megyünk, megtévesztő. Stílbravúr.

Az 1937-es *Születésnapom*ra című visszatekintő, az életével számot-vető utolsó születésnapi vers a rímekkel játszik, tulajdonképpen egy

[23] 2011-ben a Nyelvtudományi Intézetben Mártonfi Attila előadást tartott a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj pályázat keretében készülő József Attila szótárról. Az előadáson többek között jelen volt Stoll Béla, Tverdota György is, a József Attila Társaság honlapja is beszámolt a munkáról *A–K-ig már biztosan elkészül… (A József Attila-szótárról)* címmel. Ennek befejezéséről nincs tudomásunk. MÁRTONFI Attila, „A József Attila-szótár terve", *Édes Anyanyelvünk* 34 (2012): 14; Uő, „Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila szótárra", *Magyar Nyelv* 110, 1. sz. (2014): 30–46.

rögtönzésnek szánt maró gúnyvers élete mélypontján.[24] Az utolsó versszak jövő idejének látszólag hetykesége – „*Én egész népemet fogom / nem középiskolás fokon / taní- / tani!*” – nem önteltség, hanem a vereségeken felülemelkedő öntudatot jelenti. Az olvasó ellenben tudja, hogy ez nem a közeli jövőre vonatkozott, hanem az azóta eltelt időre. Ekként a költő befogadás- és hatástörténetére tartozik.

[24] Elemzését ld. TVERDOTA György, „József Attila: Születésnapomra”, in TVERDOTA György, *Határolt végtelenség – József Attila-versek elemzései* 307–328 (Budapest: Osiris, 2005)